

Gdańsk 2025, nr 52

Beata Paškevica

Biblioteka Narodowa Łotwy, Ryga / Latvijas Nacionālā Bibliotēka, Rīgā

Fascynacja Herdera pieśniami ludowymi i jej wpływ na krąg uczonych w Inflantach¹

<https://doi.org/10.26881/sgg.2025.52.01>

Przy udziale pracujących w Inflantach intelektualistów – miejscowych literatów – Herderowi udało się zorganizować zimą 1777/1778 akcję zbierania łotewskich (także estońskich) pieśni ludowych. Z nadesłanych mu tekstów, z których część zachowała się do dziś w Berlinie w Bibliotece Państwowej Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kultury, umieścił w drugiej części swego zbioru pieśni wybór tekstów zatytułowanych *Pieśń wiosenna* i *Fragmenty pieśni łotewskich*. Korpus rękopisów, przechowywany w Berlinie, zawiera przedstawioną tu korespondencję inflanckich, w większości zidentyfikowanych uczonych. Tę grupę osób można uznać za doskonały przykład funkcjonującego kręgu intelektualistów w okresie oświecenia.

Słowa kluczowe: kolekcja inflancka Herdera, łotewskie pieśni ludowe, Ryga, sieci intelektualistów oświecenia, identyfikacja autorów rękopisów

Herder's fascination with folk songs and its influence on the circle of scholars in Livonia. With the participation of the intellectuals working in Livonia – the local *literati* – Herder succeeded in organising a collection of Latvian (and Estonian) folk songs in the winter of 1777/78. From the texts sent to him, some of which are still preserved in the Staatsbibliothek Berlin Preußischer Kulturbesitz, he compiled two text compositions for the second part of the second book of his *Volkslieder* edition, entitled *Frühlingslied* and *Fragmente lettischer Lieder*. The manuscript corpus kept in Berlin contains the manuscripts sent by Livonian scholars, which have now been almost completely identified. The group of people identified can be seen as an excellent illustration of a functioning intellectual network during the Enlightenment.

Keywords: “Livonian collection” of Herder, Latvian folk songs, Riga, networks of Enlightenment, identification of scribal hands

Pierwsze zetknięcie Herdera z pieśnią ludową w okresie ryskim. Reminiscencje i impulsy

Ryga, obecna stolica Łotwy, była w czasach Herdera największym miastem w Inflantach, które w 1721 r. przeszły pod panowanie Imperium Rosyjskiego. Historyczne Inflanty stanowiły

¹ Artykuł otrzymał wsparcie z projektu: Book and Society in Latvia: European Dimension and Cultural Transformations (LZP-2023/1–0263).

część terytorium dzisiejszej Łotwy i Estonii, były jednak zarządzane przez niemiecką klasę wyższą. Zachowały także religię luterańską wraz z jej strukturami kościelnymi, które wprowadzono pod koniec XVII w. za panowania szwedzkiego. Po III wojnie północnej (1700–1721) Inflanty nie miały już własnej wyższej uczelni. Założony przez Szwedów Uniwersytet w Dorpacie (Tartu) został zamknięty, dlatego też Ryga, dawne miasto hanzeatyckie i ważne miasto portowe, zatrudniało uczonych, którzy ukończyli studia na niemieckich uniwersytetach, a na zwalnianie miejsca powoływano pastorów.

W 1764 r. dwudziestoletni Herder otrzymał stanowisko asystenta nauczyciela w szkole katedralnej w Rydze. Pod koniec listopada przeniósł się tam z Królewca i objął nową posadę oraz funkcję pomocnika bibliotecznego. W lutym 1765 r. zdał pierwszy egzamin teologiczny, polegający na wygłoszeniu kazania w katedrze ryskiej. W czerwcu, jako współpracownik szkoły katedralnej, wygłosił odważne przemówienie inauguracyjne pod tytułem *Von der Grazie in der Schule* [O gracji w szkole], które miało także charakter programowy. Powiedział w nim:

A gdzie wprowadzono więcej fałszywej gracji, szkodliwej przyzwoitości i oszukańczego wdzięku niżli w wychowaniu młodzieży? Zamiast kształcić ludzi, kształcimy mały, które naśladową maniery, ludzkich rozmiarów lalki lub najwyżej marionetki, które pod szatą piękna ukrywają słomę i drewno².

Już w tej wypowiedzi daje się wyczuć uwrażliwienie Herdera na prostotę każdej ludzkiej działalności, zwłaszcza artystycznej. Ta cecha będzie również istotna dla zrozumienia jego koncepcji pieśni ludowej.

W *Wyjątkach z listów o Osjanie i pieśniach dawnych ludów* [*Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker*] z 1773 r. Herder kontynuuje tę myśl, odnosząc ją do ekspresji kulturowej całych narodów. Ów często interpretowany fragment (ARBUSOW 1952: 129–256)³, tak istotny także dla łotewskiej recepcji Herdera w kontekście jego zainteresowania pieśnią ludową, brzmi następująco:

Proszę przyjąć do wiadomości, że ja sam miałem okazję zobaczenia żywych pozostałości tego dawnego, pierwotnego śpiewu, rytmu, tańca wśród żyjących narodów⁴, których nasze zwyczaje nie pozbawiły jeszcze całkowicie języka, pieśni i zwyczajów, nie dając im w zamian nic lub [dając] coś bardzo zniekształconego. Niech pan będzie przekonany, że ilekroć słyszałem taki dawny – – śpiew⁵ z prymitywną melodią prawie zawsze wyznawałem jak Francuz Marcell: „*Que de choses dans un menuet!*” – albo raczej, co zyskały takie narody przez zamianę swych pieśni na zniekształcony menuet i nieskładne rymy, które są takie jak i menuet? (HERDER 1987: 191).

² Johann Gottfried Herder, *Von der Grazie in der Schule*. W: Johann Gottfried Herder (1985–2000): *Werke in zehn Bänden*, hrsg. v. Günter Arnold et al., Frankfurt a. M.: Deutscher Klassiker Verlag, Bd. 9/2, s. 147–179, tu s. 150. Pozostałe cytaty na podstawie tego wydania podano bezpośrednio w tekście (skrót FHA wraz z numerem tomu i strony). Jeśli nie zaznaczono inaczej, to cytaty z Herdera, w tym filologiczne tłumaczenia pieśni, pochodzą od tłumaczki artykułu.

³ Odnoszą się do niego badacze zajmujący się ludowymi pieśniami łotewskimi u Herdera.

⁴ Badacze uważają, że chodzi tu o Łotyszów.

⁵ Znany niemiecko-bałtycki historyk Leonid Arbusow proponuje rozumieć puste miejsce „taki dawny – – śpiew” jako „taki dawny łotewski śpiew”. Arbusow prawdopodobnie opierał się na starszej interpretacji (ARBUSOW 1952: 139, przyp. 38).

Kolejnym krokiem na drodze do zrozumienia wyjątkowości poezji ludowej w jej pierwotnej formie było świadome podejście Herdera do sztuki wymowy, którą musiał opanować jako nauczyciel pomocniczy w szkole katedralnej w Rydze, a od lipca 1767 r. jako wikariusz w dwóch podmiejskich kościołach – Jezusa i św. Gertrudy. W pożegnalnym kazaniu wyjaśnia swoje podejście w następujący sposób: „Kazania muszą być wygłaszane, muszą być żywe, muszą pozostać w sercu, a nie na papierze, muszą pozostawić wrażenie na wieki” (FHA 9/1: 62).

Według Michaela Zaremby, biografy Herdera, jedną z jego ulubionych rozrywek w Rydze była deklamacja (ZAREMBA 2002: 62). To również był krok w kierunku pogłębienia zainteresowania poezją ludową, przekazywaną ustnie od czasów Homera.

Herder spotkał się w Rydze z uznaniem wpływowych kupców, a także zjednał sobie przeciwników ortodoksji luteranńskiej. Jak pisał, był „ulubieńcem” władzy⁶. Aby go zatrzymać, zwolniono go nawet z głoszenia kazań po Łotewsku⁷. Nie chciał być pastorem w Inflantach, dlatego nigdy nie nauczył się łotewskiego, którego znajomość obowiązywała każdego pastora⁸.

Herder odwiedzał przyjaciół w kilku podmiejskich posiadłościach. W liście z 31 sierpnia 1765 r., a więc już w pierwszym roku swej bytności w Rydze, pisał:

Żyję teraz całkiem dobrze... Lato prawie się skończyło, cieszyłem się nim najbardziej w życiu, bawiąc w naszych licznych rozrywkowych miejscowościach pod Rygą, raz tu, raz tam, na łonie natury. Nadchodzi zima, którą chcę spędzić w samotności z Muzami⁹.

Służba i chłopstwo byli Łotyszami, a także poddanymi właścicieli ziemskich, ponieważ w Inflantach panowała pańszczyzna. Herder z pewnością zetknął się z przedstawicielami łotewskojęzycznej klasy niższej czy to w Rydze – z urodzonymi na Łotwie rzemieślnikami i służbą, czy to w majątkach swoich ryzyk przyjaciół. Kontakt ten był jednak z pewnością sporadyczny.

W związanych z obszarem bałtyckim niemieckich badaniach nad Herderem i zainspirowanych nimi badaniach łotewskich chciano pokazać, że Herder poznał łotewskie zwyczaje związane z dniem św. Jana z ich ogniskami, paradami, pieśniami Ligo i tańcami (RENNER 2017: 107–142). Nie potwierdzają tego jego listy ani wypowiedzi. Na pewno jednak mógł o nich słyszeć, ponieważ znał tradycję dnia św. Jana również z masonskich rytuałów i miał osobiste nastawienie do przesilenia letniego. Mistyczno-erotyczna odsłona dnia św. Jana była tematem wiersza pt. *St. Johannis Traum* [Sen na świętego Jana] z 1772 r., napisanego podczas pobytu w Bückeburgu:

⁶ W liście z 22 grudnia 1770 r. Herder nazwał siebie „ulubieńcem gubernatorstwa i rycerstwa”. Cyt za: ZAREMBA (2002: 60).

⁷ Na wniosek pastora Antona Friedricha Büschinga w 1767 r. otrzymał propozycję przeniesienia do Petersburga oraz objęcia stanowiska dyrektora i inspektora Instytutu Języków, Sztuki i Nauki, dlatego też w lipcu, w celu zatrzymania go w Rydze, mianowano go asystentem pastora w dwóch podmiejskich kościołach – kościele Jezusa i kościele św. Gertrudy (BERKHOLZ 1867: 148). Por. także list Hamanna do Herdera z 19 kwietnia 1766 r., w którym pisze: „Z rozpacy zacząłem również łotewski od Wielkanocy, więc będziemy mogli posłuchać bajek Stendera” (ZIESEMER, HENKEL 1956: 366).

⁸ Herder podejmował kilka prób nauki łotewskiego, ale wszystkie kończyły się niepowodzeniem. Listę fragmentów korespondencji dotyczącej nauki łotewskiego znajdujemy u KASPARA RENNERA (2023).

⁹ List Herdera do Sebastiana Friedricha Trescho, Ryga 31 sierpnia 1765. W: Johann Gottfried Herder (1977–2016): *Briefe. Gesamtausgabe 1763–1803*, bearb. v. Günter Arnold u. Wilhelm Dobbek, hg. vom Goethe- und Schiller-Archiv, 18 Bde. Weimar: Hermann Böhlaus Nachfolger, Bd. 1, s. 49.

Schönste Sommernacht! / Ich schwimm in Rosen und blühenden Bohnen / Und Blumen und Hecken und Nachtviolen, / In tausend Düften! – O Mutter Natur, / Wo kenn' ich deine Kinder alle, / Die Bräute alle, / die jetzt sich schmücken und lieben und paaren / Und feiern Brautnacht! – Schöne Nacht! [...] (FHA 3, 801–803, tu 801)¹⁰.

Źródłem inspiracji było dla Herdera przesilenie letnie jako łotewska tradycja ludowa oraz święto masonskie.

W dniu 8 maja 1769 r. Rada Rygi zwolniła Herdera z wykonywania obowiązków. 25 maja 1769 r. opuścił miasto na pokładzie statku jako mianowany pastor i rektor Cesarskiej Szkoły Rycerskiej, zapewniając sobie w ten sposób ewentualny powrót. Nigdy już nie powrócił do Inflant. Swoje plany reformy i wizje przyszłości zapisywał w prowadzonym podczas podróży *Dzienniku mojej podróży z roku 1769* (1846), który został opublikowany dopiero po jego śmierci.

Wiele wczesnych doświadczeń życiowych z czasu pobytu w Rydze pozostawiło w nim trwały ślad. Już w latach dwudziestych XX w. Kurt Stavenhagen (1885–1951) w swoim esej *Herder in Riga* [Herder w Rydze] twierdził, że „[to], co Herderowskie w Herderze rozwinęło się w Rydze” (1925: 4, 13). Stavenhagen miał na myśli również zetknięcie z łotewskimi pieśniami ludowymi. Głębsze zrozumienie i docenienie walorów pieśni ludowej nastąpiło dopiero kilka lat później.

Projekt zbioru i publikacja tekstów łotewskich pieśni ludowych

Pierwsza edycja pieśni ludowych *Alte Volkslieder*, którą Herder opracował w Bückeburgu w latach 1773–1775, została przez niego wstrzymana. Początkowo skupił się na ludach zamieszkujących „obrzeża całego Morza Bałtyckiego”, których „język i sposób myślenia” miały być opisane w jeszcze bardziej zróżnicowany sposób: „Wendowie, Słowianie, Prusowie, Litwini, Łotysze, Estowie, a nawet Fryzowie” (FHA 3, 61–62). Do zespołowego projektu spisywania i archiwizowania pieśni ludowych Herder chciał pozyskać duchownych, którzy zawodowo parają się badaniem „języka, zwyczajów, sposobu myślenia, starych uprzedzeń i obyczajów” rdzennych kultur, a którzy byli zaznajomieni z „Gramatyką” i „małymi próbami” (FHA 3: 62)¹¹. Herder miał tu na myśli *Gramatykę języka łotewskiego* autorstwa niemiecko-bałtyckiego filozofa epoki oświecenia i pastora Gottharda Friedricha Stendera (1714–1796). Różnica w poglądach Herdera i Stendera oraz fakt, że ów nie działał w Inflantach, ale w Kurlandii wykluczyły jego udział w zbieraniu pieśni ludowych¹². Drugie ich wydanie, opublikowane w latach 1778/1779, zawierało dwa teksty łotewskie umieszczone pomiędzy *Fragmentami pieśni greckich* Safony a wierszem Williama Shenstone’a *Skargi*

¹⁰ Najpiękniejsza letnia nocy! / Tonę w różach i kwitnym groszku / W kwiatach, krzakach, nocnych fiołkach, / W zapachów tysiącu! – O Matko Naturo, / Gdzie wszystkie twe dzieci, / Wszystkie panny młode, / Które się stroją, kochają i łączą w pary / I świętują noc weselną! – Piękna noc! [...].

¹¹ W tekście Herdera określenie ‘małe próby’ odnosi się do podręczników językowych o mniejszym znaczeniu niż podstawowa gramatyka Stendera (przyp. red.).

¹² Więcej o kontaktach Herdera z Stenderem PAŠKEVICA (2018: 307–316).

Elżbiety w więzieniu („Elisabeths Trauer im Gefängnis”¹³). Tytuły wybrane przez Herdera to *Fragmente lettischer Lieder* [Fragmenty pieśni łotewskich] i *Frühlingslied* [Pieśń wiosenna].

*Fragmente lettischer Lieder*¹⁴

Liebe Sonne, wie so säumig?
Warum gehst du so spät auf?
„Jenseit jenem Hügel säum’ ich,
Wärme da verwaiste Kinder”.

Scheinst du denn nur, liebe Sonne
Durch die Spalte unserer Wohnung?
Sind nicht mehr der lieben Gäste,
Als wir fünfe zu der Hochzeit?

Was fehlt eines Herren Knechte?
Ist er nur nicht stolz und trotzig:
Er sitzt auf des Herren Sattel,
Hat des Herren Sporn und Pferd.

Meines Sohnes Tochter wollt ich
Einem jungen Herrn vertrauen;
An das Schilf band ich mein Schiffchen,
Band mein Füllen an den Haber.

Auf stieg ich den Hügel, schaute
Mich umher nach goldnen Mädchen.
Scharenweise kamen Mädchen,
Hüpften alle um den Hügel,
Sangen alle schöne Lieder,
Hatten Apfelblüt’ in Händen u. f.

Klingend war mein Pferd gezäumt,
Klingend mit der Harfensaite,
Mit ihm ritt ich in die Fremde,
Tönete,
Hüpfete,
In der Fremde sah ich Mädchen,
Schön wie Blumen, frisch wie Rosen,
Jüngling, der du einsam lebest,

¹³ Tytuł angielskiego oryginału *The Princess Elizabeth* (przyp. tłum.).

¹⁴ FHA 3 (1985–2000: 308–309).

Hast nur Leid und Plage;
Jüngling nimm dir eine Freundin,
So hast Lebensfreude¹⁵.

Frühlingslied¹⁶

Lettisch

Komm, o komme Nachtigallchen!
Komm mit deinem warmen Sommer;
Meine lieben jungen Brüder
Wüßten sonst die Saatzeit nicht.

Liebes Mütterchen, die Biene
Die so vielen Honig hat;
Allen giebet sie nicht Honig,
Doch der Sommer allen Brot.

Väter, Väter bahnen Wege,
Kinder, Kinder folgen nach;
Gebe Gott, daß unsre Kinder
Unsern Wegen folgen nach.

Füllen mit dem weißen Fuße,
Scheust du dich hindurch zu traben?
Sohn, du mußt durch alles wandern,
Heimzuholen deine Braut.

¹⁵ Fragmety pieśni lotewskich

Drogie słońce, czemuś takie opieszale? / Czemu wschodzisz dziś tak późno? / „Zatrzymuję się za wzgórzem, / By sieroty ciepłem darzyć”.

Czy ty tylko świecisz, drogie słońce / przez szpary naszego domu? / Czyż nie ma więcej drogich gości, / Niż nas pięcioro na weselu?

Czego brak pańskiemu słudze? / Jeśli tylko nie jest wyniosły i krnąbrny: / W pańskim siodle siedzi, / Ma ostrogi i konia pana.

Mego syna córkę chciałem / dać młodemu panu; / Przywiązałem łódź do trzciny, / Przywiązałem żrebię do owsa. / Wspaniałem się na wzgórze, rozglądałem się / Za złotymi dziewczętami. / Przyszło dziewcząt co niemiara, / Wszystkie płały wokół wzgórza, / Śpiewały piękne pieśni, / W rękach miały kwiat jabłoni [itd.].

Dźwięczała uzda siodłanego konia, / Dźwięczała ze struną harfy / Jechałem nim do dalekiego kraju, / Śpiewałem, / skakałem, / W dalekim kraju ujrzałem dziewczęta, / Piękne jak kwiaty, świeże jak róże, / Młodzieńcze, ty, który żyjesz samotnie, / Tylko smutek masz i kłopoty; / Młody człowieku, znajdź sobie przyjaciółkę / Zaznasz radości życia.

¹⁶ FHS 3 (1985–2000: 309–310).

Gestern nicht, es war schon lange,
 Da die Sonne Braut noch war;
 Gestern nicht, es war schon lange,
 Als der erste Sommer ward¹⁷.

Teksty łotewskie składają się odpowiednio z sześciu (*Fragmente lettischer Lieder*) i pięciu (*Frühlingslied*) strof. Każda z nich w tradycji łotewskiej jest uważana za niezależny wiersz. Herder wybrał je z ponad stu podobnych (dokładna liczba nie jest znana, ponieważ zachowała się tylko część tekstów przesłanych mu przez różne osoby z Inflant).

Tworząc dwa wiersze z dużej liczby przesłanych mu pieśni ludowych, Herder był oczywiście świadomy tego, iż pierwotnie były to osobne teksty. Kryteria doboru i przemyślenia Herdera na ten temat nie są badaczom znane. Nieznany jest również oryginał będący podstawą kompozycji pieśni ludowej zatytułowanej *Frühlingslied*. Żaden z wersów zawartych w tej pieśni nie zachował się w spuściźnie Herdera.

Teksty, które weszły w skład *Fragmente lettischer Lieder*, znajdują się w tzw. *Livländische Sammlung*¹⁸ [Kolekcja z Inflant], przechowywanej w Bibliotece Państwowej w Berlinie (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz)¹⁹. Poszczególne strony manuskryptu zostały sporządzone ręką różnych autorów, z których część została zidentyfikowała przeze mnie oraz Aiję Taimiņę (PAŠKEVICA 2017: 273–335). Teksty pieśni ludowych z „Kolekcji inflanckiej” publikowano w języku łotewskim kilkakrotnie, jednak bez wersji interlinearnej w języku niemieckim, wykonanej przez nadawców dla Herdera, który nie znał łotewskiego i był skazany na pomoc osób trzecich.

Przechowywana w Berlinie wspomniana kolekcja oraz niekompletna korespondencja uczonych inflanckich pozwalają poznać warsztat Herdera, a także prześledzić wpływy rozpoczętego przezeń projektu gromadzenia pieśni ludowych na odbiór łotewskiej pieśni ludowej w kręgach niemieckich intelektualistów z wyższych klas w Inflantach, którzy pod względem etnicznym różnili się od większości mieszkańców tego regionu.

Najbardziej charakterystycznym tego przykładem jest wspomniany już kurlandzki filozof oświecenia, Stender, który w wymienionej przez Herdera *Gramatyce języka łotewskiego* traktował łotewską pieśń ludową jako materiał ilustracyjny. Opublikował w niej kilka pieśni chłopskich, ale służyły one jako przykłady leksykalne. *Gramatyka* Stendera stanowiła przykład powszechnego stosunku niemieckojęzycznych literatów do łotewskich pieśni. Nie były one uważane za rodzaj

¹⁷ Pieśń wiosenna. Z łotewskiego

Przybądź słowiczku, o przybądź! / Przybądź wraz z twym ciepłym latem; / Bo inaczej moi drodzy młodzi bracia / Nie wiedzieliby, kiedy jest pora na siew.

Droga mateczko, pszczołka, która / Tyle miodu nazbierała / Nie z wszystkimi się podzieli, / Ale lato wszystkim daje chleb.

To ojcowie, ojcowie przecierają szlaki, / Dzieci, dzieci idą w ich ślady; / Boże spraw, by nasze dzieci / Szły naszymi drogami.

Żrebaku o białych nogach, / Boisz się pędzić kłusem? / Synu, musisz przejść przez wszystko, / By do domu sprowadzić swoją pannę młodą.

Nie wczoraj, to było dawno, / Kiedy słońce było jeszcze panną młodą; / Nie wczoraj, a było to dawno, / Kiedy nadeszło pierwsze lato.

¹⁸ Nazwa zaproponowana przez historyka Leonida Arbusowa.

¹⁹ Nachlass Johann Gottfried Herder: Kapsel Nr. XIV, 49–53.

sztuki poetyckiej. Przykłady z *Gramatyki* stanowią jaskrawe przeciwieństwo podejścia Herdera, który na równi traktuje litewską dziewczynę i grecką poetkę Safonę. Listy Herdera z prośbą o przesłanie mu pieśni ludowych zaskoczyły i zakłopotaly uczonych w Inflantach, ponieważ łotewskiej poezji ludowej nie uważano wówczas za wartościową pod względem artystycznym.

„Kolekcja inflancka” i jej źródła

Jesienią 1777 r. Herder zwrócił się listownie do pastora i literata z estońskojęzycznej części Inflant (Oberpahlen, Põltsama) Augusta Wilhelma Hupla (1737–1819), którego dzieło *Topographische Nachrichten von Lief- und Esthland* było mu wcześniej znane. Hupel był jednym z najbardziej renomowanych przedstawicieli oświecenia w Inflantach, miał także szeroki krąg znajomych, których można określić mianem encyklopedystów ziem bałtyckich, ponieważ prowadzili badania przyrodoznawcze, historyczne oraz etnograficzne tych obszarów. 17 października 1777 r. Hupel napisał do jednego z nich, Jakoba Benjamina Fischera (1731–1793), przyrodnika, farmaceuty z Rygi²⁰, który po odejściu Herdera z Łotwy „Zum Schwerdt” [Pod mieczem] objął w niej funkcję sekretarza. Zwrócił się także do przyjaciela i wydawcy dzieł Herdera, Johanna Friedricha Hartknocha Starszego (1740–1789).

W dniu 17 października 1777 r. Hupel tak oto pisał do Fischera:

Mam wielką prośbę, proszę wybaczyć mi moją śmiałość. Dzięki Pańskim rozległym znajomościom mógłby Pan bez trudu spełnić moją prośbę. Proszę przesłać mi kilka łotewskich pieśni ludowych, śpiewanych przez Łotyszy na uroczystościach, weselach etc., z dosłownym tłumaczeniem, jeśli to możliwe, przynajmniej jedną z podanym stylem śpiewania, w zapisie nutowym i jedną lub dwie z opisem miary metrycznej nad wersami. Musi to być napisane wyraźnie. Może skrupulatny proboszcz Baumann ma jakiś zbiór łotewskich pieśni ludowych lub pastor Bergmann. Może Ruhig włączył kilka pieśni łotewskich do swojej gramatyki²¹, szczególnie mam na uwadze wskazaną pracę. Proszę o przychylenie się do tej prośby. [...]. Jeśli dzielenie się takimi pieśniami pastory uważają za grzech, to prawdopodobnie znajdą się inne osoby, które będą do tego skłonne. Im dowcipniejsze piosenki, tym lepiej; większość z nich jest przecież prostoduszna²².

Prośba Hupla została spełniona. Znał inflanckich uczonych, którzy przejawiali zainteresowania literaturą oraz popularnym w tamtym czasie zbieraniem dzieł sztuki i różnych niezwykłych okazów przyrody. Zgodnie z jego prośbą Fischer zwrócił się do proboszcza w Wenden (dziś: Cēsis) Heinricha Baumanna (1716–1790), który z racji swoich rozmaitych zainteresowań literackich i kulturowo-historycznych należał do kręgu intelektualistów w Inflantach²³.

²⁰ Jakob Benjamin Fischer jest autorem pierwszej inflanckiej historii naturalnej *Versuch einer Naturgeschichte von Livland* (1778).

²¹ Philipp Ruhig (1675–1749). Herder ma na myśli rozprawę *Betrachtung der littauischen Sprache in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, Königsberg (1745), w której autor zamieścił kilka pieśni ludowych w języku litewskim i w tłumaczeniu niemieckim (przyp. tłum./red.).

²² LNA LVVA (Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne, dalej jako LNA LVVA), 4038, 2, 382. List A.W. Hupela do J. B. Fischera z 17 października 1777 r. (podkreślenia B.P.).

²³ Na jego temat por. Anuschka TISCHER (2011): *Der Sammler als Aufklärer: das Leben und Wirken Heinrich Baumanns (1716–1790)*. W: *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*, Ulrich Kronauer (Hg.), Heidelberg: Universitätsverlag Winter.

Wkład Heinricha Baumanna i Gustava Bergmanna w pracę Herdera nad zbiorem pieśni ludowych

Już dwa tygodnie później Baumann przesłał Fischerowi teksty pieśni ludowych:

Oto, drogi Przyjacielu, trochę łotewskiej poezji. Uwierz, najdroższy Przyjacielu! Nigdy nie słyszałem o takiej poezji. 30 października, kiedy otrzymałem Twój zaszczytny list (z 17.10.) i powiedziałem mojej czeladzi o poszukiwanych pieśniach, wszystkich ogarnął entuzjazm, wpadli w zachwyt, który trudno było opanować. To, co tu dostajesz, to dopiero początek, a w przyszłości będzie tego więcej. Znajdziesz tu wiele rzeczy, których nie spodziewałbyś się po Łotyszach²⁴.

Dnia 28 listopada Baumann ponownie wysłał Huplowi kilka łotewskich tekstów: „Oto kilka łotewskich wierszy [...]”²⁵. Z pochodzącej ze spuścizny Herdera „Kolekcji inflanckiej” wynika, że były dwie oddzielne przesyłki od Baumanna²⁶.

Wiosną 1778 r. w liście do Jakoba Benjamina Fischera Baumann odnosi się do przeprowadzonej w jego łotewskiej parafii zbiórki tekstów i wyraża zdumienie osobliwą w jego odczuciu prośbą Herdera:

Napisz mi, najdroższy Przyjacielu, co pan superintendent generalny Herder – udany portret tego byłego łotewskiego uczonego znajduje się wśród moich *livoniciów* – chce zrobić z naszymi łotewskimi pieśniami ludowymi? Wielki człowiek! To dla mnie wciąż prawdziwa zagadka, której nie jestem w stanie rozwiązać²⁷.

Wysyłki Baumanna zostają wynagrodzone, otrzymuje autoportret, prawdopodobnie przesłany przez samego Herdera. W dniu 28 lipca 1778 r. w liście do Fischera donosi: „Portret generalnego superintendenta Herdera otrzymałem za pośrednictwem p. Hartknocha”²⁸.

Jednym z dowodów oddziaływania projektu pieśni ludowej Herdera jest zmiana określeń używanych w listach przez Baumanna. O ile na początku gromadzenia tekstów pisze o „poezjach łotewskich” (*lettische Poesien*), co jest efektem rozpoczętej akcji, a także korespondencji prowadzonej na ten temat przez inflanckich uczonych, o tyle rok później używa terminu „pieśń ludowa” (*Volkslied*), który we współczesnych badaniach jest uznawany za pojęcie wprowadzone przez Herdera. Przykład ten dowodzi istnienia transferu idei i pomaga go lepiej zrozumieć.

Kolejnym kolekcjonerem łotewskich pieśni ludowych dostarczonych Herderowi był wspomniany w liście Hupla pastor Gustav Bergmann (1749–1814). Przesłane przezeń teksty wraz z niemieckimi tłumaczeniami interlinearnymi zachowały się jako 52. dokument w kapsule XIV²⁹ spuścizny Herdera. Herder wpłynął na niego bardziej niż na Baumanna, ponieważ dokładnie

²⁴ LNA LVVA, 4038, 2, 304. List H. Baumanna do F. B. Fischera z dn. 31 października 1777.

²⁵ Tamże, Baumann do Fischera, list z dn. 28 listopada 1777.

²⁶ Nachlass Johann Gottfried Herder: Kapsel Nr. XIV, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz: 50 i 53.1.

²⁷ LNA LVVA, 4038, list Baumanna do Fischera z dn. 13 marca 1778.

²⁸ Tamże, list Baumanna do Fischera z 28 lipca 1778.

²⁹ Chodzi o *Kapselschrift* – skrypt kapsułowy, tj. małe pismo przechowywane w odpowiednim pudełku (przyp. red.).

trzydzieści lat później Bergmann został redaktorem pierwszego niezależnego zbioru łotewskich pieśni ludowych, drukowanego przez niego na ręcznej prasie w jego parafii³⁰. Niestety, nie zachowały się jego listy do Herdera dotyczące wysyłania pieśni. Pewne jest jednak jego autorstwo w berlińskim zbiorze Herdera, dlatego trzeba go zaliczyć do osób dostarczających Herderowi pieśni ludowe³¹. Kolejność przesłanych mu tekstów niemal pokrywa się z tą ze zbioru pieśni ludowych opublikowanego przez Bergmanna, który w tytule wydanego przez siebie zbioru używa terminu *Sinngedichte* [fraszki]³². Jego zbiór pieśni ludowych ukazał się w tym samym roku co znany, wydany pośmiertnie w 1807 r., tom Herdera *Stimmen der Völker in Liedern* [Głosy narodów w pieśniach]. Są to czasy, w których poezja ludowa stała się już znaczącym elementem kultury europejskiej.

Wkład Johanna Christopha Brotzego i Jakoba Benjamina Fischera w opracowanie zbioru pieśni ludowych przez Herdera

Inny znany inflancki literat Johann Christoph Brotze (1742–1823) przesłał Fischerowi w niedatowanym liście jedynie tekst skopiowany z drukowanego źródła³³. W liście tym, najprawdopodobniej napisanym w czasie akcji gromadzenia łotewskich tekstów, używa terminu „pieśń ludowa”: „Pan Ehrebaum³⁴ nie ma łotewskich pieśni ludowych. Kopiuję tę pieśń ludową z [książki] Webera *Verändertes Russland*”³⁵. Warto zauważyć, że wyżsi rangą intelektualiści inflanccy, do których należy wyraźniej należał prorektor Liceum Cesarskiego w Rydze i badacz kultury Brotze, bez uprzedzeń stosują pojęcie „pieśń ludowa”, podczas gdy pastorzy z terenów wiejskich używają terminów „pieśni chłopskie” i „poezje łotewskie”. W wydaniach *Gramatyki łotewskiej* z 1756 i 1761 r. Stender wspomina o pieśniach chłopskich, w tym pieśniach historycznych. Termin „pieśni narodowe” (*nationale Lieder*) pojawia się dopiero w ostatnim wydaniu *Gramatyki* z 1783 r., co wskazuje na kolejny krok w postrzeganiu Łotyszy przez bałtycko-niemieckich intelektualistów nie tylko jako podklasę społeczną, ale jako etnicznie spójną grupę.

Dokument 51. z kapsuły XIV ze spuścizny Herdera pochodzi od samego Jakoba Benjamina Fischera. Skopiował on utwory przesłane mu przez Baumanna, Bergmanna i Brotzego. Ostatnie strony rękopisu zawierają jednak również nowe teksty. Nie wiadomo, czy Fischer sam je zebrał, czy też otrzymał i skopiował je od jak do tej pory niezidentyfikowanego „pomocnika” Herdera. Fischer przekazał przesłane mu rękopisy Augustowi Wilhelmowi Huplowi, który bardzo chciał pomóc „wielkiemu człowiekowi z Weimaru”.

³⁰ Gustav Bergmann (1807): *Sammlung ächt lettischer Sinngedichte*, Ruien; Bergmann (1808): *Zweyte Sammlung Lettischer Sinn- und Stegreifs Gedichte*, Ruien.

³¹ Por. Beata Paškevica (2017): Latviešu tautasdziesmu teksti, to pierakstītāji un sūtītāji J.G.Herderam „Tautasdziesmu” izdevuma vajadzībām. W: Bičevskis Raivis (red.): *Vienotība un atšķirība: Johana Gotfrīda Herdera filozofija*, Rīga: FSI, s. 310.

³² Bergmann (1807).

³³ Nachlass: XIV, 49. Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz. J.Chr. Brotze an J.B. Fischer (ohne Datum, Fragment).

³⁴ Nazwisko niewyraźne (przyp. B.P.).

³⁵ Friedrich Christian Weber (1721): *Das veränderte Rußland* [...], Frankfurt: Nicolaus Förster.

Uwagi końcowe

Herder otrzymał przesyłkę od Hupla w kwietniu 1778 r. Dnia 11 kwietnia donosił Heinrichowi Christianowi Boie: „Właśnie wczoraj otrzymałem wspaniałą przesyłkę estońskich i łotewskich pieśni”³⁶. Prośba Herdera została spełniona w ciągu kilku miesięcy. Dostał około 100 próbek tekstów w języku oryginalnym z niemieckimi wersjami interlinearnymi. Trzeba zauważyć, że zmobilizowana w tym celu grupa uczonych inflanckich była znaczna i reprezentatywna dla regionu.

Jak już wspomniano, serię tekstów złożonych z fragmentów pieśni łotewskich można zrekonstruować na podstawie przechowywanego w Berlinie zbioru *Livländische Sammlung*. Oryginalne teksty *Pieśni wiosennej* (*Frühlingslied*) nie są znane. Oznacza to, że Herder dysponował większą liczbą tekstów łotewskich niż dziś wiadomo.

Korespondenci Herdera, od których otrzymał teksty łotewskich pieśni ludowych, byli znaczącymi przedstawicielami kręgu uczonych w Inflantach w drugiej połowie XVIII w. Gromadzenie autentycznych śladów folkloru łotewskiego trwało kilka miesięcy i miało znaczący wpływ na recepcję poezji ludowej. Około sto lat później rozpoczęto ogólnonarodową akcję zbierania łotewskiego folkloru, która zaowocowała monumentalną edycją zatytułowaną *Latvju Dainas*, przygotowaną przez Krišjānisa Baronsa (1835–1923)³⁷.

Z niemieckiego przełożyła Agnieszka Haas

Bibliografia

Źródła archiwalne

LNA LVVA [Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs], 4038, 2, 382.

LNA LVVA, 4038, 2, 304.

Nachlass Johann Gottfried Herder: Kapsel Nr. XIV, 49–53, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz.

Dzieła Herdera

Herder, Johann Gottfried (2002): *Dziennik mojej podróży z roku 1769*, przeł. Magdalena Kurkowska, opracował i posłowiem opatrzył Tadeusz Namowicz, Olsztyn: Borussia.

FHA [Frankfurter Herder-Ausgabe]. Johann Gottfried Herder (1985–2000): *Werke in zehn Bänden*, hrsg. v. Günter Arnold et al., Frankfurt a. M.: Deutscher Klassiker Verlag.

³⁶ List Herdera do H.Chr. Boie 11 kwietnia 1778. Herder (1977–2016): *Briefe. Gesamtausgabe 1763–1803*. Unter der Leitung von Karl-Heinz Hahn, hrsg. v. den Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar (Goethe- und Schiller-Archiv), 18. Bde., Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, Bd. 4, s. 45.

³⁷ Krišjānis Barons (red.) (1894–1915): *Latvju Dainas*. t. 1, Jelgava 1894, t. 2–6, St. Petersburg.

Herder, Johann Gottfried (1987): Wyjątki z listów o Oświeceniu i pieśniach dawnych ludów, przeł. Barbara Płaczkowska. W: *Wybór pism*, Wrocław i in.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich,

Opracowania

- ARBUSOW, Leonid (1953): Herder und die Begründung der Volksliedforschung im deutschbaltischen Osten. W: Erich Keyser (Hg.): *Im Geiste Herders. Gesammelte Aufsätze zum 150. Todestage J. G. Herders*, Kitzingen a. M.: Holzner, 129–256.
- BERKHOLZ, Christian August (1867): *Beiträge zur Geschichte der Kirchen und Prediger Riga's. Erste Abtheilung. Geschichte der einzelnen Kirchen nebst chronologischem Verzeichnis der Prediger und statistischen Auszügen aus den Kirchenbüchern*, Riga: Häcker.
- PAŠKEVICA, Beata (2003): Die Sammlung von Volksliedern im lettischen Livland. Herders Helfer in den Jahren 1777 und 1778. W: Klaus Garber / Martin Klöcker (Hg.): *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit*, Tübingen: Niemeyer, 229–243.
- PAŠKEVICA, Beata (2017): Latviešu tautasdziesmu teksti, to pierakstītāji un sūtītāji J. G. Herderam „Tautasdziesmu” izdevuma vajadzībām. W: Raivis Bičevskis (red.): *Vienotība un atšķirība: Johana Gotfrīda Herdera filozofija*, Riga: FSI, 273–335.
- PAŠKEVICA, Beata (2018): Herdera un Stendera nesastapšanās konteksti (Kontexte der Nichtbegegnung von Herder und Stender, in lettischer Sprache). W: Māra Grudule (red.): *Gothards Frīdrihs Stenders (1714–1796) un apgaismība Baltijā Eiropas kontekstā = Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) und die Aufklärung im Baltikum im europäischen Kontext*, Riga: LU, Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 307–316.
- RENNER, Kaspar (2017): „Ausweg zu Liedern fremder Völker”. Antikoloniale Perspektiven in Herders Volksliedprojekt. W: York-Gothart Mix (red.): *Herder – Raynal – Merkel. Transformationen der Antikolonialismusdebatte in der europäischen Aufklärung*, Heidelberg: Winter, 107–142.
- RENNER, Kaspar (2023): *Herder in Riga. Zur Konstellation der frühen philosophischen, homiletischen, pädagogischen und ästhetischen Schriften. Mit einem Ausblick auf das Volksliedprojekt*, publikacja cyfrowa z 2023 *Herder in Riga*, <https://edoc.hu-berlin.de/items/39888b36-c4fd-4588-a642-9adfbbbc4034> [dostęp: 13.05.2025].
- STAVENHAGEN, Kurt (1925): *Herder in Riga. Rede, gehalten zum Festakt des Herder-Institutes am 4. September 1922.* (= Abhandlungen des Herder-Instituts 1,1), Riga: G. Löffler.
- TISCHER, Anuschka (2011): Der Sammler als Aufklärer: das Leben und Wirken Heinrich Baumanns (1716–1790). W: *Aufklärer im Baltikum. Europäischer Kontext und regionale Besonderheiten*, Ulrich Krohnauer (Hg.), Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- ZAREMBA, Michael (2002): *Johann Gottfried Herder. Prediger der Humanität*, Köln, Weimar–Wien: Böhlau Verlag.
- ZIESEMER, Walther, Arthur Henkel (Hg.) (1956): *Johann Georg Hamann. Briefwechsel*, Bd. 2, Wiesbaden et al.: Insel-Verlag.